

УДК: 342.9:355.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.6>

ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУТУ ВІЙСЬКОВОГО ОМБУДСМЕНА В УКРАЇНІ: РОЛЬ І ЗНАЧЕННЯ ПРИНЦИПУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Сарнавський М.,
*здобувач наукового ступеня доктора філософії
Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва
імені академіка Ф.Г. Бурчака НАПрН України*

Сарнавський М. Формування інституту військового омбудсмена в Україні: роль і значення принципу незалежності.

У дослідженні розкрито зміст, функціональне призначення та перспективи створення інституту військового омбудсмена в Україні з урахуванням сучасних викликів, зокрема повномасштабної війни. Зроблено акцент на ключовому значенні принципу незалежності в інституційному та оперативному вимірах. Підкреслено, що автономний статус уповноваженого, незаангажованість у процесі призначення, а також гарантії фінансової самостійності є основоположними передумовами ефективного функціонування такої інституції. Водночас оперативна автономія полягає у свободі прийняття рішень щодо пріоритетів діяльності, методів роботи, ініціювання розслідувань та формування звітів без зовнішнього впливу.

Здійснено порівняльний аналіз моделей функціонування аналогічних інституцій у низці країн (Німеччина, Норвегія, Канада, Ірландія, Франція, США), визначено типологію підходів до організації контролю над збройними силами. Розглянуто підходи науковців до ролі військового омбудсмена як інструменту демократичного та цивільного контролю, що дозволяє забезпечити баланс між національною безпекою й захистом прав військовослужбовців. Особливу увагу приділено функції захисту від системних порушень, недоліків правового регулювання та управлінських рішень, що можуть негативно впливати на моральний клімат і правову захищеність особового складу.

Наголошено, що інститут уповноваженого з питань захисту прав військовослужбовців має стати не лише консультативним або символічним елементом, а повноцінним суб'єктом контролю із широкими повноваженнями, доступом до конфіденційної інформації та правом комунікації з громадськістю. Висунуто аргументи на користь того, що за умов повноцінного функціонування інституція може не тільки реагувати на окремі скарги, а й формувати політику системного захисту прав у межах сектору безпеки й оборони.

У висновках запропоновано концептуальне обґрунтування моделі військового омбудсмена для України, де особлива увага надається потребі правового закріплення гарантій незалежності та ресурсного забезпечення. Запровадження інституту військового омбудсмена розглядається як важлива складова загальної трансформації українського війська відповідно до принципів верховенства права, прозорості та підзвітності.

Ключові слова: військовий омбудсмен, права військовослужбовців, цивільний контроль, демократичне врядування, правозахисна діяльність.

Sarnavskyi M. Formation of the institute of military ombudsman in Ukraine: the role and significance of the principle of independence.

The study reveals the content, functional purpose and prospects for the establishment of the military ombudsman institution in Ukraine, taking into account modern challenges, in particular a full-scale war. Emphasis is placed on the key importance of the principle of independence in the institutional and operational dimensions. It is emphasized that the autonomous status of the commissioner, impartiality in the appointment process, as well as guarantees of financial independence are fundamental prerequisites for the effective functioning of such an institution. At the same time, operational autonomy consists in the freedom to make decisions regarding the priorities of activities, methods of work, initiating investigations and forming reports without external influence.

A comparative analysis of the functioning models of similar institutions in a number of countries (Germany, Norway, Canada, Ireland, France, USA) was carried out, and a typology of approaches to organizing control over the armed forces was determined. The authors consider the approaches of scholars to the role of the military ombudsman as an instrument of democratic and civilian control, which allows ensuring a balance between national security and the protection of the rights of servicemen. Particular attention is paid to the function of protection against systemic violations, shortcomings in legal regulation and management decisions that can negatively affect the moral climate and legal protection of personnel.

It is emphasized that the institution of the Commissioner for the Protection of the Rights of Servicemen should become not only an advisory or symbolic element, but a full-fledged subject of control with broad powers, access to confidential information and the right to communicate with the public. Arguments are put forward in favor of the fact that, under conditions of full-fledged functioning, the institution can not only respond to individual complaints, but also form a policy of systemic protection of rights within the security and defense sector.

The conclusions propose a conceptual justification for the model of a military ombudsman for Ukraine, where special attention is paid to the need for legal consolidation of guarantees of independence and resource provision. The introduction of the institution of a military ombudsman is considered an important component of the overall transformation of the Ukrainian army in accordance with the principles of the rule of law, transparency and accountability.

Key words: military ombudsman, rights of servicemen, civilian control, democratic governance, human rights activities.

Постановка проблеми. Повномасштабна війна, яку Україна веде з 2022 року, суттєво вплинула не лише на безпеку держави, а й на функціонування її інституцій, зокрема у сфері військового управління та захисту прав людини. На перший план вийшло питання дотримання прав військовослужбовців – категорії громадян, які перебувають у виняткових умовах служби, підвищеного ризику та обмеженого доступу до стандартних механізмів правового захисту. Попри зусилля держави у сфері правового регулювання військової служби, на практиці нерідко фіксуються порушення.

У записаних умовах зростає суспільний запит на створення незалежного органу, здатного контролювати дотримання прав військових, оперативно реагувати на порушення та формувати політику з урахуванням інтересів особового складу. Однією з потенційно ефективних моделей такого інституту є військовий омбудсмен – уповноважений із захисту прав військовослужбовців, який функціонує незалежно від командної вертикалі та політичного впливу. У світі існує чимало прикладів успішного впровадження подібних механізмів, зокрема в таких країнах, як Німеччина, Норвегія, Канада, де військовий омбудсмен виконує роль посередника між армією, суспільством і державою.

Метою представленого дослідження є всебічне осмислення доцільності створення в Україні інституту військового омбудсмена як незалежної правозахисної інституції, здатної забезпечити ефективний захист прав військовослужбовців у системі безпеки й оборони. Дослідження має на меті не лише теоретичне обґрунтування необхідності запровадження інституції, а й практичне моделювання її української версії відповідно до міжнародних стандартів правозахисту та принципів демократичного врядування.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика інституційного оформлення військового омбудсмена послідовно розвивається у працях О. Марцеляка, який підкреслює необхідність створення окремої правозахисної структури для військової сфери, з огляду на специфічний правовий статус військовослужбовців та обмеженість механізмів захисту прав у межах ієрархічної системи. Його міркування узгоджуються з висновками С. Банаха, який акцентує на потребі закріплення незалежності омбудсмена не лише декларативно, а через чіткі правові та організаційні гарантії. Ідеї О. Марцеляка знаходять відображення в напрацюваннях В. Барчука та О. Логінова, які пропонують парламентську підзвітність, бюджетну автономію та прозору процедуру призначення як необхідні умови для ефективного функціонування омбудсмена у військовій сфері.

Зарубіжні автори також акцентують на функціональній автономії та інституційній неупередженості як ключових умовах ефективності. М. Монтеш і Б. Ммусіньяне вказують на слабкість нових моделей, які не враховують необхідності широких повноважень та незалежного статусу.

А. Стоян доповнює дискусію, наголошуючи на профілактичному потенціалі інституту, здатного не лише реагувати на порушення, а й запобігати їм. Концептуальні підходи Б. Бакленда і В. Макдермотта підтверджують, що ефективність військового омбудсмена визначається не стільки формою організації, скільки наявністю реальних інструментів впливу, включно з правом ініціювати розслідування, отримувати інформацію та взаємодіяти з суспільством. Отже, у сучасному науковому дискурсі поступово формується спільне бачення того, що незалежність омбудсмена повинна бути не декларативною, а інституційно гарантованою і захищеною на всіх рівнях – від фінансування до змісту повноважень.

Виклад основного матеріалу. Доцільно зазначити, що як представники громадськості, так і військовослужбовці загалом висловлюють підтримку впровадженню в Україні посади спеціалізованого омбудсмена у військовій сфері. Ініціатива сприймається схвально, з огляду на позитивний досвід функціонування інституту військового омбудсмена у багатьох розвинених демократичних державах, де він зарекомендував себе як ефективний інструмент захисту прав [1, с. 133].

Військовий омбудсман розглядається як незалежний механізм, що функціонує окремо від військової командної структури та здійснює нагляд за сектором оборони, забезпечуючи дотримання ним принципів і практик належного врядування. Військовий омбудсман може відігравати важливу роль в управлінні збройними силами, наприклад, сприяючи прозорості та підзвітності в армії, не підриваючи авторитет військового командування, забезпечуючи дотримання верховенства права у збройних силах, а також зміцнюючи довіру громадськості та репутацію армії.

Загалом військовий омбудсман займається розглядом скарг на неналежну та зловживання поведінкою у війську, а також недоліків у військових процедурах, та формулює рекомендації щодо виправлення ситуації. Водночас він не визначає оборонну політику й не ухвалює рішень з оперативних питань. Безпосередньою метою діяльності військового омбудсмена є вирішення скарг і заохочення належної поведінки в оборонному секторі, однак у ширшому сенсі ця інституція покликана підвищити ефективність і результативність війська, роблячи його відповідальним перед суспільством і чутливим до потреб військовослужбовців.

Попри існування внутрішніх процедур подання скарг у війську, деякі країни створили спеціалізовані інститути омбудсмена для розгляду виключно військових скарг, у тому числі системних проблем у збройних силах. Можна сказати, що цінність військового омбудсмена проявляється у функції незалежного контролю, що сприяє демократичному та цивільному контролю над армією; зміцнює принципи належного врядування, цивільного контролю та дотримання прав людини у війську; забезпечує необхідний захист прав окремих військовослужбовців від порушень, зловживань владою чи несправедливих рішень; допомагає військовому командуванню ефективно здійснювати внутрішні зміни та покращувати функціонування збройних сил; позитивно впливає на якість життя військовослужбовців та їхній моральний дух (*esprit de corps*), що може допомогти утримувати персонал в умовах критичної нестачі кадрів [2, с. 92-93].

Інститут омбудсмена має багато варіацій, існує низка класифікацій, які намагаються визначити його різні типи. Часто омбудсмен виступає юридичним наглядовим органом, що є типовим сприйняттям у країнах Північної Європи, або медіатором, інститутом вирішення конфліктів та охоронцем прав людини і належного врядування. Існуючі дослідження інституту омбудсмена розглядають його як орган (глобального) адміністративного права та підзвітності. Також проводяться порівняльні дослідження цього інституту та його історичної еволюції в різних контекстах. Омбудсмен вивчається також як глобальна «політична інновація» [3].

О.В. Марцеляк пояснює запровадження цілим рядом країн спеціалізованих правозахисних інституцій декількома причинами [1 с. 133], по-перше, тим, що військовослужбовці належать до соціальної групи, яка має особливий статус, пов'язаний зі специфікою їх діяльності (ієрархічна природа армії утруднює розв'язання проблем захисту прав військовослужбовців у будь-якій державі), по-друге, вони зазнають найбільш активного юридичного впливу, оскільки, окрім загальних законів, на них поширюються спеціальне законодавство, яке регламентує порядок проходження військової служби [4, с. 264–275], по-третє, це бажання зміцнити цивільно-демократичний контроль над збройними силами, по-четверте, це необхідність поліпшення ситуації із захистом прав людини у питаннях військовослужбовців за рахунок створення більш ефективних механізмів обробки скарг та реалізації заходів для ліквідації виявлених недоліків, по-п'яте, це прагнення створити незалежний механізм контролю якості, який би дозволив здійснювати нагляд за дотриманням встановлених процедур, правил і принципів діяльності у збройних силах [5, с. 11-12].

Підсумовуючи вищезазначене, можна стверджувати, що права військовослужбовців становлять складну категорію прав, яка вражає не лише їхньою кількістю, а й способом їх реалізації, що є наслідком ряду заборон і обмежень фундаментальних прав. Обираючи військову професію, військовослужбовці беруть на себе перелік обов'язків і погоджуються з численними обмеженнями у здійсненні своїх конституційних прав.

У разі порушення своїх прав військовослужбовець у першу чергу може скористатися засобами, передбаченими військовою ієрархічною системою.

Однак, як показав досвід більшості держав, контроль у межах військової ієрархії не здатний вирішити всю складність випадків порушення прав військовослужбовців.

Отже, з метою кращого захисту прав військовослужбовців були створені інституції омбудсмена, які мають юрисдикцію щодо збройних сил. Посилення таких інституцій ґрунтується на зміцненні цивільного та демократичного контролю над збройними силами, забезпеченні кращого захисту прав військових шляхом створення ефективніших механізмів для розгляду скарг і апеляцій, а також створенні незалежного механізму контролю для моніторингу процедур, практик і політик у межах збройних сил [5].

Існує значна різноманітність інститутів омбудсмена, уповноважених вирішувати питання, що виникають у межах діяльності збройних сил. Статус і функції цих інституцій суттєво відрізняються залежно від держави, і їхня структура, безперечно, визначається національними військовими традиціями, правовими системами та характером цивільно-військових відносин [5].

Загалом практика функціонування інституту військових омбудсманів є доволі розповсюдженою в світі. В.Б. Барчук та О.А. Логінов виділяють наступні моделі: 1) інститут омбудсмена, інтегрований до структури збройних сил (Франція, Нідерланди, США); 2) інститут омбудсмена загальної юрисдикції (Швеція, Данія, Польща); 3) незалежний інститут омбудсмена, який спеціалізується у справах збройних сил (Норвегія, Німеччина, Ірландія, Канада) [6, с. 7].

Варто зазначити, що вибір і розвиток однієї з вищезазначених моделей базується на різноманітних факторах, включаючи існуючу політико-адміністративну систему та демократичні механізми контролю над збройними силами в кожній конкретній державі.

По-перше, з огляду на типологію інституцій омбудсмена в різних країнах, можна зробити важливий висновок: незалежно від обраної державою моделі – парламентської, урядової чи військової – ефективність інституту омбудсмена визначається не формальним статусом, а наявністю реальних інструментів функціональної незалежності. Відтак, навіть у випадках, коли омбудсмен діє в межах військової ієрархії або формально підзвітний парламенту, він повинен мати гарантовану автономію у своїй діяльності. Зокрема, повноваження щодо прийому скарг, ініціювання розслідувань, збору доказів, проведення виїзних перевірок та формулювання обов'язкових до розгляду рекомендацій мають бути чітко визначені на законодавчому рівні та захищені від втручання виконавчої влади. Саме перераховані повноваження забезпечують омбудсмену можливість діяти неупереджено, об'єктивно та незалежно.

По-друге, для того щоб інститут військового омбудсмена виконував свою функцію повноцінно та не перетворювався на формальну структуру, його компетенції повинні відповідати сучасним міжнародним стандартам правозахисної діяльності. Йдеться, зокрема, про три ключові компоненти ефективної роботи:

Забезпечення вільного доступу до механізмів подання скарг. Кожен військовослужбовець або член його родини повинен мати можливість без перешкод, без страху репресій та без складних процедур звернутися до омбудсмена зі скаргою або зверненням. Для цього мають бути передбачені як цифрові, так і паперові канали комунікації, а також гарантії конфіденційності.

Процесуальна незалежність у розгляді справ. Омбудсмен має самостійно визначати спосіб реагування на скаргу – чи то проведення розслідування, чи моніторинг ситуації, чи підготовка системного звіту. Жоден орган державної влади не повинен мати можливості впливати на хід або результати розгляду справи.

Необмежений доступ до релевантної інформації. Для здійснення своїх функцій омбудсмен повинен мати право отримувати будь-яку інформацію, включно з секретною, якщо вона стосується порушення прав військовослужбовців. Відсутність такого доступу фактично нівелює його можливість виявити порушення або сформулювати обґрунтовану правову позицію [5].

Таким чином, незалежно від моделі, яку Україна потенційно обере, ключовими умовами ефективного функціонування військового омбудсмена залишаються його автономія, гарантований до-

ступ до інформації, відкритість для звернень та процесуальна свобода дій. Лише за наявності зазначених умов інституція зможе стати реальним інструментом захисту прав військовослужбовців, а не лише декларативним органом у структурі державного апарату.

Попри зростаючу увагу до прав людини в контексті безпекових інституцій, роль інститутів омбудсмена у здійсненні нагляду за діяльністю збройних сил залишається недостатньо вивченою як у міжнародному, так і в українському академічному дискурсі. У більшості досліджень акцент зосереджується на загальній правозахисній діяльності омбудсменів, тоді як їхня специфічна функція у контролі над військовою сферою часто залишається поза увагою. Згаданий недолік створює прогалину в теоретичному розумінні потенціалу таких інституцій у забезпеченні належного балансу між вимогами національної безпеки та зобов'язаннями держави щодо дотримання прав людини.

Водночас у світі зростає усвідомлення того, що інститути омбудсмена можуть відігравати ключову роль у забезпеченні відповідності управління збройними силами принципу верховенства права. Йдеться не лише про захист прав самих військовослужбовців, які нерідко перебувають у вразливому становищі через специфіку служби, а й про захист цивільного населення, що може взаємодіяти з армією під час конфліктів, миротворчих місій чи в умовах воєнного стану. Саме в описаних контекстах постає питання наявності дієвих механізмів громадянського і демократичного контролю над збройними силами.

Отже, постає логічне питання, яким принципам повинен відповідати військовий омбудсман? На нашу думку, варто зазначити, що відповідно до підручника «Теорії держави та права» за авторством О.Ф. Скакун, принципи права – об'єктивно властиві праву відправні начала, незаперечні вимоги (позитивні зобов'язання, які ставляться до учасників суспільних відносин із метою гармонічного поєднання індивідуальних, групових і громадських інтересів. Іншими словами, це своєрідна система координат, у рамках якої розвивається право, і одночасно вектор, який визначає напрямок його розвитку [7].

Отже, з огляду на проаналізовану дефініцію – на нашу думку постає потреба чітко визначити «відправну» точку, а саме його основні принципи для створення інституту військового омбудсмана в Україні. Йдеться не лише про формальне започаткування нової інституції, а про закладення таких засад її функціонування, які дозволять омбудсману бути реальним, а не номінальним інструментом захисту прав військовослужбовців.

Серед основних принципів «незалежність» є центральним чинником у роботі інститутів омбудсмана та, за загальною думкою, є ключовим елементом їхньої ефективності. Як зазначила Рада Європи у своєму звіті 2003 року: «Обов'язки омбудсмана найкраще виконуються, коли він діє як незалежний, неупереджений посередник [...]. Омбудсман повинен надавати громадськості впевненість у тому, що існує неупереджений «вартовий», який притягує уряд та державну адміністрацію до відповідальності».

Для забезпечення ефективності та довіри до інституту омбудсмена ключовим є поняття незалежності. Проте це поняття не є однозначним і потребує чіткого тлумачення. Недостатньо задекларувати незалежність – важливо створити правові, організаційні та процедурні умови, які реально унеможливають вплив з боку тих структур, які можуть бути об'єктом контролю омбудсмена. Визначення незалежності значною мірою залежить від того, які саме критерії ми обираємо для її оцінювання. Відтак, концепція незалежності має розглядатися через призму конкретних точок відліку, які дозволяють оцінити рівень автономії інституції на практиці [5].

У даному контексті доцільно поставити два ключові питання, що розкривають зміст різних аспектів незалежності:

Інституційна незалежність. Від кого саме має бути незалежним омбудсмен? Поставлене питання охоплює взаємини омбудсмена з іншими державними інституціями, насамперед з виконавчою владою та органами, діяльність яких він уповноважений контролювати. Йдеться про незалежність від політичного впливу, урядових структур, військового командування та будь-яких суб'єктів, які можуть мати інтерес у результатах його розслідувань або висновків.

Інституційна незалежність омбудсмена традиційно розуміється як організаційна автономія від органів державної влади, насамперед – від уряду. У контексті військового омбудсмена це означає, що інституція не повинна входити до складу жодної структури, діяльність якої вона покликана контролювати, зокрема міністерства оборони або інших органів виконавчої влади. Автономний статус є передумовою неупередженості, об'єктивності та довіри до омбудсмена як від військовослужбовців, так і від суспільства загалом.

У своєму науковому доробку О. В. Марцеляк детально висвітлює питання інституційної незалежності, акцентуючи увагу на тому, що самі військові омбудсмени наголошують на необхідності автономності у виконанні своїх обов'язків. Зокрема, омбудсман Канади у справах Міністерства національної оборони та Збройних сил у щорічному звіті підкреслює: інститут повинен залишатися повністю відокремленим як від системи управління силових структур, так і від адміністративної ієрархії Міністерства оборони. На його переконання, лише за умов повної незалежності можна досягти об'єктивності в оцінці дій, формуванні висновків та розробці рекомендацій, оскільки будь-який зовнішній тиск, реальний або очікуваний, може знизити рівень довіри до його діяльності. Довіру ж і повагу з боку оборонного середовища здобуває лише той омбудсман, який не має жодних формальних зв'язків із керівництвом і не перебуває у потенційному конфлікті інтересів [5, с. 40]. З цієї причини в багатьох державах надається перевага моделі, де уповноваженим у військовій сфері призначається особа з-поза меж військової структури, без статусу військовослужбовця, що не підпорядковується командуванню. Ефективність такого підходу вбачається у збереженні нейтральності та неупередженості при розгляді звернень, а також у спроможності надавати допомогу у відновленні прав, навіть якщо відповідні дії торкаються інтересів військового керівництва або інституцій оборонного сектору [1].

Подібну позицію висловлює і С.В. Банах, який у своїх міркуваннях звертається до принципу незалежності як одного з ключових чинників, що має бути закріплений на законодавчому рівні. У правових системах різних держав передбачено низку положень, що мають на меті захистити омбудсмана від можливого тиску чи впливу. До таких положень належать, зокрема, надання імунітету, обмеження щодо зайняття посад у державному секторі або представницьких органах, заборона на ведення підприємницької діяльності чи отримання додаткового доходу (за винятком викладацької, наукової та творчої практики), а також наявність відповідного матеріального й фінансового забезпечення. Подібні заходи впроваджуються задля гарантування того, щоб особа, яка займається захистом прав людини, залишалася максимально вільною від будь-якого адміністративного впливу чи примусу з боку державної влади [8].

Фінансове забезпечення відіграє важливу роль у збереженні інституційної незалежності. Бюджетна автономія омбудсмана не обмежується технічними аспектами – вона виступає визначальним показником здатності діяти неупереджено.

Ірландський омбудсман з питань оборони, коментуючи значення фінансової самостійності, наголосив: «Недоцільно, щоб омбудсман мав звертатися за ресурсами до відомства або установи, які він контролює. Так само неправильно, якщо бюджет офісу омбудсмана пов'язаний з урядовим департаментом, який може зазнавати скорочень бюджету, що безпосередньо вплине на роботу омбудсмана» [5]. Його позиція підкреслює: установа, покликана захищати права військових, повинна мати незалежний доступ до ресурсів для виконання своїх функцій, без ризику впливу з боку контрольованих нею органів.

На думку дослідників, у багатьох країнах органи, які опікуються правами військовослужбовців, отримують фінансування через парламентський бюджет. Водночас, існує й інша модель, за якої фінансове утримання здійснюється з оборонного бюджету, як це спостерігається у Бельгії, Канаді, Нідерландах і Сполученому Королівстві. Представники установ, що працюють за подібною схемою, неодноразово вказували на обмеження, які виникають через залежність від оборонної адміністрації [9].

В.Б. Барчук і О.А. Логінов у своїх працях акцентують на необхідності закріплення фінансової незалежності інституцій, які займаються захистом прав військових, на рівні бюджетного планування. Вони пропонують компромісний підхід – передбачити видатки на діяльність Центрального управління захисту прав військовослужбовців окремим рядком у Державному бюджеті України. На їхню думку, запропонований формат сприятиме стабільності фінансування, забезпечить відкритість у розподілі коштів і дозволить уникнути підпорядкування виконавчим структурам, що перебувають під наглядом омбудсмана [6].

Описана модель може слугувати практичним розв'язанням у ситуації, коли створення повноцінної незалежної інституції омбудсмана з окремою бюджетною установою потребує значних ресурсів і часу. Водночас передбачення витрат окремим пунктом у державному бюджеті дозволяє закласти базову автономію, яка необхідна для реалізації нагляду та захисту прав на належному рівні.

Фінансова самостійність не належить до другорядних питань – вона є основою ефективного функціонування структури, покликаній захищати права військовослужбовців. Досвід інших країн

і висновки науковців демонструють: неупереджена діяльність можлива лише за умови повного відокремлення джерела фінансування від органів, за якими здійснюється нагляд [5].

Функціональна незалежність – ще одна важлива умова результативної роботи. Вона передбачає свободу у визначенні порядку дій у щоденній діяльності. Йдеться про можливість ухвалювати самостійні рішення щодо способів розгляду скарг, вибору напрямів моніторингу, підготовки звітів і формулювання висновків без потреби погодження з вищими структурами.

Одним із головних інструментів, що дозволяє зберігати таку свободу, є право омбудсмена ініціювати власні розслідування (*own-motion investigations*), без офіційних звернень чи скарг. Завдяки такій можливості структура не залежить у своїй роботі від ініціативи зовнішніх суб'єктів, що дозволяє гнучко реагувати на потенційні порушення та проявляти проактивність у захисті прав.

Право самостійно визначати, які справи варто розслідувати, та доводити їх до логічного завершення без зовнішнього тиску є одним із ключових засобів реалізації інституційної незалежності. Йдеться також про гарантований доступ до будь-яких відомостей, зокрема до конфіденційної або обмеженої інформації, яка може бути важливою для виконання покладених функцій.

Функціональна автономія означає, що омбудсман вільний у визначенні пріоритетів своєї діяльності: обирає справи для розгляду, самостійно формує підходи до розслідувань, залучає незалежних експертів, має змогу напряму звертатися до громадськості й медіа, а також оприлюднювати власні звіти та рекомендації без потреби в погодженні чи редакційних правках з боку будь-яких структур [5].

На основі аналізу практичного посібника Б. Бакленда та В. Макдермотта можна сформулювати кілька узагальнень щодо сутності функціональної автономії омбудсмена у військовій сфері:

Наявність незалежності у щоденній роботі є однією з головних умов для ефективного захисту прав військовослужбовців. Йдеться про можливість самостійно визначати напрями діяльності, обирати інструменти впливу та шляхи комунікації. Лише у разі збереження подібної свободи дій уповноважений матиме змогу діяти об'єктивно, без тиску ззовні, зосереджуючись виключно на захисті прав і свобод [5].

Насамперед, омбудсман повинен самостійно вирішувати, які звернення потребують реагування, і визначати головні напрями діяльності. Наприклад, увага може бути зосереджена на питаннях матеріального забезпечення, особливостях дисциплінарної практики, умовах участі в бойових діях тощо. Саме такий підхід дає змогу побачити не лише поодинокі порушення, а й ширші системні проблеми, які інакше могли б залишитися поза увагою.

Окрім того, надзвичайно важливо надати уповноваженому право самостійно ініціювати розслідування навіть за відсутності офіційної скарги. Подібна практика вже набула поширення у багатьох країнах Європи. Вона дозволяє реагувати на сигнали, які надходять з публічного простору, медіа або в результаті незалежного моніторингу.

Ще одним необхідним елементом є свобода у виборі способів роботи: йдеться про можливість самостійно збирати інформацію, проводити соціологічні опитування, здійснювати виїзні перевірки, аналізувати дані й використовувати інші інструменти, які відповідають конкретним умовам. Такий рівень гнучкості дозволяє адаптувати діяльність до різноманітних ситуацій і працювати максимально ефективно.

Надзвичайно важливим залишається закріплення на законодавчому рівні гарантії невтручання у діяльність інституції. Жодна посадова особа, включно з представниками уряду або військовим командуванням, не має права призупиняти чи скасовувати розслідування, розпочате омбудсманом. Повна автономія у прийнятті рішень – основа довіри до правозахисної діяльності.

Важливою складовою незалежності є і право інформувати громадськість, парламент, уряд, керівництво силових структур, а також медіа. Уповноважений повинен мати змогу публікувати звіти, надавати рекомендації за результатами аналізу як окремих випадків, так і системних питань. Висловлені ним позиції не повинні ставати приводом для переслідування, а публікації – не мають проходити цензурування.

Особливої уваги заслуговує питання доступу до інформації, включно з даними, що містять службову або державну таємницю. У випадку, коли такі відомості необхідні для реалізації мандату, повинен бути забезпечений гарантований доступ. Без подібної можливості діяльність із контролю може залишатися лише формальною.

Зрештою, ефективність аналітичної роботи значною мірою залежить від залучення зовнішніх фахівців. Спеціалісти у галузях права, медицини, психології, соціології, а також військової справи можуть суттєво посилити глибину висновків і сприяти зростанню довіри до інституції [5].

Висновки. У контексті триваючої повномасштабної війни потреба у створенні незалежного, ефективного механізму захисту прав військовослужбовців в Україні є особливо актуальною. Аналіз міжнародного досвіду, теоретичних підходів і практичних моделей функціонування інститутів військового омбудсмана свідчить про те, що інституція омбудсмана може стати важливим елементом демократичного цивільного контролю над збройними силами, сприяти дотриманню прав людини, забезпеченню законності у військовому середовищі, підвищенню рівня довіри до армії та зміцненню її інституційної спроможності.

Ключовими умовами ефективності інституту військового омбудсмана є інституційна та оперативна незалежність, яка повинна бути гарантована на рівні законодавства. Інституційна незалежність передбачає автономію від виконавчої влади та військового командування, фінансову самостійність, незаангажовану процедуру призначення. Оперативна ж незалежність включає свободу у виборі пріоритетів діяльності, ініціюванні розслідувань, доступі до інформації, публічності та взаємодії з громадськістю без зовнішнього тиску. Вкрай важливо, щоб інститут мав достатні ресурси, захищені бюджетні гарантії, а також право залучати незалежних експертів.

З урахуванням українських реалій, обмежень воєнного часу та потреб післявоєнної трансформації, найбільш доцільним є впровадження моделі спеціалізованого військового омбудсмана з чітко визначеним мандатом, закріпленим у законі. Водночас важливо, щоб фінансування такого органу було незалежним від інших інституцій, що дозволить забезпечити мінімально необхідний рівень автономії з перших етапів функціонування.

У результаті створення інституту військового омбудсмана має розглядатися не як факультативний правозахисний інструмент, а як системна інституційна інвестиція в якість українського війська, зміцнення верховенства права та довіру військових до держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Марцеляк О.В. Військовий омбудсман як інституційна гарантія захисту прав військовослужбовців (зарубіжний досвід). *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2024. Т. 1, № 81. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.20>.
2. Montesh M., Mmusinyane B. An analysis of the gaps in the newly established South African military ombud. *University of South Africa: College of Law*. URL: <https://scientiamilitaria.journals.ac.za/pub> (date of access: 26.03.2025).
3. Stoian A. The Role of Ombudsman Institutions in Defending the Rights of Military Personnel. *International conference «Knowledge-based organization»*. 2019. Vol. 25 (2). P. 206–209. DOI: <https://doi.org/10.2478/kbo-2019-0081>.
4. Марцеляк О.В. Інститут омбудсмана: теорія і практика. Харків: Вид-во ун-ту внутр. справ, 2004. 450 с.
5. Бакленд Б., Макдермотт В. Інститути омбудсмана у справах збройних сил. Київ: DCAF, 2015. 162 с.
6. Barchuk V.B., Loginov O.A. Parliamentary control over observance of military personnel rights: ways of improvement. *Law and Society*. 2022. № 6. P. 3–9. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2022.6.1>.
7. Скакун Ф.С. Теорія держави і права. Харків: Консум, 2001. 656 с. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-1627.html>.
8. Банах С. Принципи реалізації функцій омбудсмана у зарубіжних країнах: порівняльний аспект. *Вісник мариупольського державного університету. Сер. Право*. 2014. № 7. С. 61–67.
9. Barchuk V.B., Loginov O.A. More on establishing an institution of a commissioner for servicemen's rights in Ukraine. *Law and Society*. 2023. No. 4. P. 9–14. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.4.2>.